

SOSYAL HAREKETLER OLARAK CELALİ AYAKLANMALARI

Prof. Dr. ORHAN TÜRKDOĞAN

Kalabalıkların Sosyolojisi

Celali ayaklanmaları, tarihimizin önemli bir kısmını kapsar. Köylü kent, öğrenci ve yönetici olmak üzere toplumda her sınıftan grupların oluşturduğu bu ayaklanmalar, *kollektif davranış* örnekleri olarak, bu incelemede değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Bu hareketler basit ve toplu davranışlar olarak görülemezler. Örnek olarak bir Patrona Halil isyanı türünden toplu davranış kategorisi içinde Celali ayaklanmalarını incelemek mümkün değildir. Bu bakımdan sosyolojik açıdan kalabalıkların davranış biçimi üzerinde kısaca durmak istiyoruz. Kalabalık, ortak bir dikkat noktasına tepkide bulunan ve kendiliğinden etkileşme ilişkisine giren geçici insanlar topluluğudur¹.

Daha ziyade yüksek sosyal hareketliliğin bulunduğu, kentleşme sürecinin yoğunlaştığı hatta iletişim ve kitle araçlarının güç kazandığı zamanlarda şekilsiz hareketler olarak bilinen kalabalıkların davranışı türünden ayaklanmalara sık sık rastlanılmaktadır. Kitle kültürünün, kitleşen insan kimliğinin de belirlendiği bu devirlerde *sosyal hareketler* ile *kalabalıklar* arasında çoğu defa kavram karışıklıkları ortaya çıkmaktadır.

Sosyologlar, kalabalıkların genel niteliklerini şu şekilde sıralamaktadırlar: a) İnsanların fiziki olarak bir yerde bulunmaları veya oraya yakın olmaları; b) Geçici olarak bir araya gelmeleri; c) İş bölümü veya statü düzenininin yokluğu; ç) Nisbeten kontrolsüz veya kendiliğinden olan bundan dolayı da kayıtlanmayan bir etkileşme.

Kingsley Davis kalabalıkların davranışlarını açıklarken daha ziyade onları üç kategoride ele alıyordu: 1) Sosyal yapıyla bağları olan kalabalıklar. 2) Tesadüfi kalabalıklar 3) Yasa dışı kalabalıklar². Bunlar arasında bizi en çok

¹ George A. Lundberg, Clarence C.Schrag. Otto M.Larsen, Sosyoloji; Özer OZANKAYA, s.323, c1, 1970.

² Kingsley Davis, Human Society, 1949; zik. Lundberg ve Arkadaşları, a.g.e., s.326.

ilgilendiren üçüncüsü, yani yasa dışı kalabalık biçimleridir. Yasa dışı kalabalıklar da, biri hareket halinde kalabalıklar, öteki de ahlaka aykırı kalabalıklar olmak üzere kendi içinde ikiye ayrılırlar. Bunlardan hareket halinde kalabalıklar daha ziyade linç partileri, yağmacı çeteler, baş kaldırmış kalabalıklar olarak sınıflandırılabilir. Grubun amacı her hangi bir hedefe, mevcut yasa ve düzen kurallarına aykırı olarak, fiziki güç yoluyla ulaşmaktır. Genellikle böyle bir yöntemle haksızlığın düzeltilmekte olduğu ve yasal düzenin yavaşladığı, etkisizliği veya eşitliği karşısında temel hakların korunduğu duygusu yaygındır. Celali ayaklanmalarının bazı çeşitlerinde bu tür bir yönelimi gözlemek mümkündür. Türkmenler'in, Şia ideolojisine bayraktarlık yaparak Celali ayaklanmalarını yönlendirmelerinde yasa dışı kalabalıkların kimliğini bir örnek olarak burada zikredebiliriz. Aynı biçimde ahlaka aykırı kalabalıklar için bir dereceye kadar cinsi gerginliğin yarattığı huzursuzlukları gidermek için suhtelerin davranış biçimleri ilk akla gelen davranış tarzı olarak düşünülebilir. Swanson'un belirttiği gibi bazan eylemci kalabalık örneklerine de rastlayabiliriz. Bu tür kalabalıkları, üyeleri dışındaki çevrenin değiştirilmesini hedef olarak kabul eden davranışlarda gözleyebiliriz³.

Oysa, sosyal hareketler-daha önce de açıklandığı üzere-geniş bir toplum içindeki tutumları, davranışları ve sosyal ilişkileri değiştirmek üzere uyumlu çabalara girmiş insanlardan meydana gelen bir gönüllü birlik olarak tanımlanabilir⁴. Sosyologlar, bazı toplumsal hareketlerin mevcut düzeni baştan başa değiştirmeyi hedef aldığını düşünerek bunları devrimci toplumsal hareketler, bazılarını da toplumsal düzenin bazı yanlarını değiştirmeye yönelik olduklarını kabul ederek-reformcu (ıslahatçı) sosyal hareketler kategorisine ithal etmişlerdir. Celali ayaklanmalarında *Şia ideolojisinin* hakim olduğu yönelim biçiminde devrimci yön; *reaya*, *çift bozan* ve *suhte* ayaklanmalarında ise daha ziyade reformist özellikler gözden kaçmamaktadır.

Celali ayaklanmalarında bu iki yönden hangisinin ağır bastığı hususu henüz açıklık kazanmış değildir. Nereye kadar kalabalıklar türünde ayaklanma davranışı gösterdiği, nereye kadar da sosyal hareketler niteliğini sürdürdüğü, ancak sistematik incelemeler sonucu aydınlık kazanacağı şüphesizdir. Bir sosyal hareketin başarılı bir biçimde örgütlendirilmesi, her şeyden

³ Guy E.Swanson, "A Preliminary Laboratory; Study of the Acting Crowa". American Sociological Review, Oct. 1953, s.522-523.

⁴ Stanford Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c.1, 1982; keza, Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık, 1977.

önce hareketin içindeki unsurlarla dış toplumsal şartlar (exogene) arasında uyumlu bir beraberliğin olmasını gerektirir. Aksi takdirde sosyal hareket kamu ilgisinin azalması sebebiyle gücünü kaybedebilir. Celali ayaklanmalarında halkın olumlu-olumsuz tepkilerinin durumunu da araştırmalarda hesaba katmak gerekir. Bu husus, çoğu defa kalabalıklar ile sosyal hareketler arasındaki hassas noktanın belirlenmesinde bize ışık tutmaktadır. Örnek olarak, çevresinde belli bir değişiklik (alkollü içkilerin yasaklanması veya oy verme yaşının değiştirilmesi gibi) getirmek üzere örgütlenen sosyal hareketlerin varlık sebebi esas olarak geçicidir. Yani amaca ulaştıktan sonra, bu amaç uğruna kurulmuş olan örgütün varlığı için hiçbir sebep yoktur. Aynı biçimde, eğer her hangi bir olay amaca ulaşmayı kesinlikle imkansız kılmışsa örgüt varlık sebebinin yitirir. Celali ayaklanmalarının bir kesimi bu denge noktasında ele alınabilir. Özellikle *Karayazıcı* ayaklanmasından sonra güç merkezi çeşitli sebeplerle dağıldığında kısa süreli bir kitleleşme hareketinden hemen sonra olaylar yauştırılmıştır.

Çevrenin Merkeze Tepkisi

Burada ele almayı düşündüğümüz Celali hareketleri, Osmanlı toplum yapısında her zümreden insanın merkezî otoriteye karşı baş kaldırmaları anlamında yorumlanacaktır. Bazı araştırmacılar ve tarihçiler ise Celali hareketlerini belirli bir devreye mal etmeyi düşünmektedir. Bazı tarihçiler ise bu devri "celali" adı altında yaygın bir biçimde kullanmaktadır. Ancak, merkezi otoritenin çeşitli sebeplerle zayıfladığı sıralarda, kadılar ve mahkeme görevlileri, medreselerden öğretim üyeleri, cami hizmetlileri, müftüler gibi "*ehl-i şer*"ın kapsamına girmeyip hükümetin özellikle İstanbul dışındaki her türden işini doğrudan doğruya kendileri yapan zorlayıcı hizmetliler diye tanımlayacağımız takım, Osmanlı yazışma dilinde "*ehl-i örf*" diye ifade olunanların önderliğinde çift-bozan (levant) ve sekbanların kitleler halinde toplanmaları ayaklanmalara yol açmıştır ki "Celali" hareketlerinden anlaşılan da budur.

Celali isyanlarının sosyolojik açıdan değerlendirilmesi bu gün kendi diyagramına tam anlamıyla oturtulmuş değildir. Tarihimizin belirli devrelerinde kırılık alanlarda yaşayanların köylerinden bir sel gibi yörelerden yörelere akıp giden göçleri, köylerin ve kasabaların boşalmaları sosyal hareketlerin sosyolojisi açısından üzerinde durulmaya değer konulardır. Henüz bu konuda ülkemizde çalışmalar yapılmış değildir. Köylü hareketlerinin büyük ölçüde ağırlıklı olduğu Celali ayaklanmaları Türk toplum tarihinin zengin bir safhasını teşkil eder.

Celali hareketleri-sebepleri ne olursa olsun-temel belirleyici kimliğinde çevre-merkez ilişkisini ön planda düşünmek gerekir. Batı sosyolojisinde ağırlıklı bir biçimde Edward Shils ile gündeme gelen merkez-çevre probleminin, ilk yansımalarına veya denemelerine Şerif Mardin'de rastlamaktayız⁵.

Mardin'e göre, "Osmanlı İmparatorluğu'nun, karmaşık ve incelmış bir kurumlar şebekesine dayanan uzun ömürlü bir merkezi vardır. Osmanlılar'ın uyguladığı yöntemler ustaca ve çeşitliydi. Dini azınlıklardan çoğunlukla küçük yaşlarda toplanan fertleri yönetici seçkinler arasına alan, onları resmi görevliler sıfatıyla bütünleştiren, vergi ve toprak yönetimini mutlaka merkezileştirmese de sıkıca denetim altında tutan ve resmi dini düzene hakim olan merkez, adalet ve eğitim alanlarında ve yasallığın sembollerinin yayılıp tanıtılmasında, sağlam dayanak noktaları bulmuştu.." Batıyla bir karşılaştırma yapılırsa, Osmanlı İmparatorluğu Mardin'e göre, merkezleşmiş batı devleti ve daha sonra onun yerine geçen modern millet devleti Osmanlı kurumlarının gelişiminde önemli rol oynamıştır. Batıda XVII. yüzyılda ortaya çıkan Leviathan ve millet-devlet, başlangıçta rakip unsurlar olarak görülmekle beraber daha sonraları modernleşme süreci boyunca Osmanlılar, bu yeni devlet biçimlerini kendi hükümetlerinde yapacakları reformların modelleri olarak görmüşlerdir. Ancak, Batı da devleti biçimlendiren güçler, modernleşme başlamadan önce Osmanlı Devleti'ni biçimlendiren güçlerden farklı gibi görünmektedir. Modern devleti yaratan merkezleşme süreci dayandığı feodal temellerden dolayı, çevre güçler diyebileceğimiz şeylerle uzlaşmalar yapılması sonucunu veren bir dizi karşı karşıya gelmeyi kapsamıştı. Bu güçler, feodal soylular, kentler, kasabalar (burgherz) ve daha sonra endüstri emeği idi. Bu uzlaşmalar, Leviathan'ın ve millet-devletin bir ölçüde iyi eklemlenmiş yapılar olmasına yol açmıştır. Böylece, ne zaman bir uzlaşma, hatta tek yanlı bir zafer gerçekleşse, çevre gücünün bir bölümünün merkezle bütünleşmesi de sağlanmış oluyordu. Bu surette, feodal zümreler veya "ayrıcalıklar" yahutta işçiler, yönetimle bütünleşirlerdi. Ama aynı zamanda, özerk durumlarının tanınmasını da sağlardı. Devlet ile kilise, millet kurucuları ile yerelciler, üretim araçlarına sahip olanlar ile olmayanlar arasındaki çatışmalar bunun örnekleridir⁶.

⁵ Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics (Political Participation in Turkey, 1975, s.7-33); keza Edward Shills, Center-Periphery (The Logic of Personal Knowledge: Esasy Presented to Michael Polanyi on his seventieth birthday, II March 1961).

⁶ Ş. Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri". Dün ve Bugün Felsefe, Kitap: 1, 1985, s.167-168.

Mardin, XIX. yüzyıldan önce Osmanlı İmparatorluğu'nda, katmerli karşı karşıya gelmenin ve bütünleşmenin bu ayırt edici özellikleri eksik gibi görüldüğü kanısındadır. Daha doğrusu, temel karşı karşıya gelme tek boyutlu idi ve her zaman, merkez ile çevre arasındaki bir çatışma olarak ortaya çıkıyordu. Yakın zamana kadar, Mardin'e göre, merkez ile çevrenin karşı karşıya gelmesi, Türk piyasasının temelinde yatan en önemli sosyal kopukluktu ve yüzyıldan fazla modernleşmeden sonra da varlığını sürdürme gibi görünüyordu.

Şerif'in bu modelinin biraz sonra ele alacağımız Celali türü sosyal hareketlerin açıklanmasında önemli ip uçları olarak yorumlanması gerekir. Zira, sadece merkezi otoritenin zayıflaması sonucu isyanların, ayaklanmaların ortaya çıkışı fikri temeldeki köklü unsurlara istinat ettirilmediği sürece havada kalır. Gerçekte, Osmanlı Devleti'nin sosyal yapısı incelendiğinde millet-devlet fikri organik bir bütünleşme tablosunu yansıtıyordu. Oysa Batı bu süreci bizden en az dört yüz yıl önce çözümlemişti.

Merkez ile çevrenin kopukluğu, bölük pörçüklüğü için Mardin, devlet ile imparatorluğun çekirdeği olan Anadolu'daki göçebeler arasındaki ilişkiyi ileri sürer. Devletin çevresindeki göçebelerle uğraşmanın getirdiği güçlük, yerel bir rahatsızlıktı. Ama, ayrıca göçebelerle kentlerde oturanlar arasında daimi bir çekişme olduğu ve göçebeliğe ilişkin her şeyin küçümsenmekten başka bir işe yaramadığı konusundaki kalıp düşüncesini de doğurmuştur. Mardin, bir Fransız antropoloji bilgini J.Cuisehier'den de esinlenerek-zira Cuiseheir, gerçekten de iki Türkiye vardır ve bunların birincisi hükümet Türkiye'si olan eski kentsel gelenek Türkiye'si'dir⁷. İkincisi ise bugünkü Türkiye'nin 4/5'ünü oluşturan ve Oğuz ve Türkmen aşiretlerinden doğrudan doğruya gelenlerin kırsal gelenekli Türkiye'si'dir. Göçebe ve yerleşik halk arasındaki bu temel kopukluğun bir kalıntısı yerleşik tarım yapılan on üç ilin istatistik verilerinin, sosyal yapısının ve başlıca meselelerinin geçerli olduğu dört ildeki verilerle, yapıyla ve meselelerle keskin bir karşıtlık içinde bulunduğu doğu bölgemizde bugün de hâlâ görülür.

Mardin, merkez-çevre kopukluğunun Osmanlı geleneğindeki bölük pörçüklüğe daha birkaç çarpıcı örnek zikretmektedir. Bunlardan biri de Celali ayaklanmalarına rengini veren dini mahiyetteki yönelim biçimleridir.

⁷ J.Cuisehier, *Études Rurales*, No:22-26, 1966, s.219-242'den naklen; S.Mardin, "a.g.m.", s.170 (9 nolu dip not).

Merkez daha başlangıçtan itibaren bir Osmanlı öncesi soylular zümresinden kalan izlere ve yıldızları Osmanlılarla birlikte parlayan taşralı bazı güçlü ailelere karşı şüpheyle davranmıştı. Kargaşalık çıkaran dini cereyanlar, karşı görüşleri uzlaştırmaya yönelik dinler; mesih olduğunu ileri sürenler uzun süren ve iyice hatırlanan bir tehlike oluşturmuşlardır. XVII. yüzyılda *Kadızzade Mehmet Efendi* (ölümü 1635) tarafından yönetilen *Kadızzadeliler hareketi* ve bunların yarattığı huzursuzluk doğuda Celali lideri Abaza Hasan Paşa'nın ayaklanmasına zemin hazırlamıştır. Keza, Selçuklular'dan devralınan merkezin bölük pörçüklüğü daha onüçüncü yüzyılda dini mahiyetteki ayaklanmalara sahne olmuştur. 1239 yılında önce Güney Doğu Anadolu mıntukalarında, sonra da Orta Anadolu'da iyice yapılan bu ihtilal Amasya'ya gelip yerleşen Baba İshak adındaki bir Türkmen babası tarafından başlatılmıştı⁸. Bu isyanın her ne kadar dini bir mahiyeti bulunmadığı iddia edilmişse de, "temelde çok kötü sosyal ve iktisadi şartlar içinde yaşayan Türkmenler'in siyasi bir amaçla yani Selçuklu saltanatını ele geçirmek üzere uygun dini ve siyasi şartlarda gerçekleştirdikleri bir ayaklanmadır"⁹.

Merkezi otoriteyi karşı ayaklanmaları Marksist yöntemlerle açıklayan görüşler kadar¹⁰, anti Marksist izah biçimlerinin de konuyu sosyolojik bir zemine oturtmadıkları sürece bir sonuca varacakları şüphelidir. Her ne kadar devletin savaş esnasında veya uzun süren savaşlar neticesi vergileri yükseltmesi, iktisadi bunalımlar sosyal hareketlerin kaynağı olmuşsa da temelde yatan faktörler yapıyla ilgilidir. Yani Osmanlı İmparatorluğu'nun millet-devlet bütünleşmesinin güçlü kılınmamasından kaynaklanmaktadır. Savaşlar, vergi yükünün ağırlığı mali patlamalar sadece "ip inceldiği yerden kopar" kabilinden temeldeki yapısal bozukluktan ötürüdür. Mardin'in ifadesiyle; "bütün bunlar, merkezin göz yumduğu bir yerelcilik temeli üzerinde ortaya çıkıyordu. Çünkü Osmanlı toplumsal yöneticiliği, başa çıkılmaz örgütlenme işleriyle karşı karşıya kalmıştı. İmparatorluk genişledikçe Osmanlılar, karşılaştıkları yeni toplumsal kurumlarla, yeni törelere yasallık tanıyarak ve etnik, dini ve bölgesel özelliklere yönelik ve merkezi olmayan bir uzlaşma sistemini pekiştirerek sorunları çözmeye çalışıyordu." ... Gevşek bağların işe yaradığını gördüklerinde, daha kapsamlı bir bütünleşmeye girişmediler. Böylece, daha genel bütünsel anlamda merkez ve çevrenin, birbirleriyle çok gevşek bağ-

⁸ Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, 1980, s.28-29.

⁹ A. Yaşar Ocak, a.g.e., s.179.

¹⁰ Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c.I, 1982, s.168.

lar içinde bulunan iki dünya olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, Karayazıcı devletin başına felaket açabilecek bir çizgiye ulaştığında kendisine Çorum beyliğinin verilmesi gibi. Böylece, devletin daha köklü bir alt yapıyı oluşturacak onarımlara gitmeden sadece geçici önlemlerle durumu yönlendirmesi millet-devlet bütünleşmesinin oluşumunu etkilemiştir. Kanaatimce, bu tür sosyal yapı daha ziyade Osmanlı devlet geleneğini belirleyen Oğuz Türkleri'nin göçebelik karakterinden kaynaklanmaktadır. Türk devleti Orta Asya'da iken *en büyük il*, *orta il* veya *en küçük il* gibi çok çeşitli aşiretlerden oluşmasına rağmen göçebe kültürünü ve kimliğini silememiştir. Bu kültür mirası imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. En basiti bu niteliği mimari de (Topkapı sarayının bir çadır niteliğinde olması, evlerde yüklerle bulunması gibi) de gözleyebiliriz. Göçebelik, sürekli hareketi gerektirdiğinden alınan her önlem yerine ve duruma göredir. Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu belli bir toprak parçasına yerleşmiş olsalar bile göçebe kültürünün izlerinden kurtulamamışlardır. Gelenekleri muhafaza etmek, dışa açılmamak, varlığını sürdürmek yani "zealot" bir karakter için ön şartları oluşturur. "Osmanlı görüşü açısına göre ve toplumun amaç ve yapısı, ilk başta Sasaniler tarafından geliştirilen ve İslâm, Ön Asya uygarlığına Abbasi halifelerinin hizmetinde olan İranlı bürokratlar tarafından sokulan geleneksel Ön Asya kavramlarından gelmektedir"¹¹. On beşinci yüzyıl Osmanlı tarihçisi Mustafa Naima bu görüşü "hakkaniyet çemberi" olarak sunmuştur. Onun belirttiğine göre: 1) asker olmadan devlet veya mülk (hakimiyet) olamaz; 2) askere sahip olmak servete ihtiyaç gösterir; 3) servet tebadan (uyruklardan) toplanır; 4) uyruklar ancak adaletle refaha kavuşabilirler; 5) şu halde mülk ve devlet olmadan adalet olamaz. Stanford'un da belirttiği gibi servetin hükümdar ve devleti desteklemek ve uyruklar için de adalet sağlamak üzere üretilmesi ve kullanılması siyasi örgütlenmenin ve uygulamanın temeli olarak ifade edilmiştir. Merkezi yönetim daha ziyade padişaha ve onun hükümdarlık görevlerini üstlenen ve devlete sadık olması gereken bir sınıfı oluştururdu. Özerk bir kimliğe sahip değillerdi. Daha sonraları bu eşraf (ayanlar) merkezi otoriteye karşı ayaklanabilme durumuna geçebileceklerdi. Bu da ancak geniş toprakları ellerine geçirebildikleri takdirde gerçekleşecekti. Bu haklara sahip olmayanlar yönetilen (reaya) durumunda idiler.

Celali isyanları ve daha sonraları ortaya çıkan ayaklanmalar ayanlığın oluşmasında önemli etkenleri oluşturacaktır. Nitekim "Osmanlı İmparator-

¹¹ Ş. Mardin, .a.g.m. s. 168.

luğu'nda Ayanlık" adlı bir doçentlik tezinde: XV ve XVI. yüzyıllardan beri mevcut olan ayan ve eşraf sınıfı sosyal ve iktisadi bozuklukların tesiriyle nüfuzlarını iyice arttırmışlardı. Bu sınıfı teşkil eden kapıkulları, yeniçeri serdarları, sipahi, kethüdayerleri, mültezimler, mukataa eminleri, kadılar, müderrisler, azledilmiş veya emekliye sevk edilmiş beylerbeyi, sancak beyleri, müftüler vb. bunların çocuklarından ibarettir¹². Bunlar, "ehl-i örf"ün aksine olarak ilerlemiş ve araziler satın alarak kuvvet sahibi olmuştur. Oysa kadılar ve mahkeme görevlileri, medreselerin öğretim üyeleri, cami hizmetlileri, müftüler gibi ehl-i şer'in kapsamına girmeyip hükümetin özellikle İstanbul dışındaki her türden işini doğrudan doğruya kendileri yapan zorlayıcı hizmetliler diye bilinen ehl-i örf mensupları, Celali ayaklanmalarında ön ayak olan sekban-levent gruplarının odak noktasını teşkil edecektir. Bu durum Osmanlı sosyal yapısında bir anlamda çevrenin merkeze yabancılaşması sürecinin bir yansıması içinde sosyal hareketlilik kazanması karşısında çevrenin böyle bir güce sahip bulunması aradaki çelişkilerin belirlenmesinde etkin rol oynamıştır. Bir çok yeniliklerin başarısızlığa uğramasında (Patrona ayaklanmasında olduğu gibi) çevrenin merkez karşısındaki güç denemesinin rolünü unutmamak gerekir. Bütün bu durumlar merkezin bölük pörçüklüğü, bozkır kültürünün devamlılığı ve nihayet millet-devlet bütünleşmesinin sağlanamayışı gibi faktörlere bağlanabilir. Bu gelişimde merkezin İran kültür geleneğini benimsemiş olması merkez-çevre zıtlaşmasını daha da pekiştirmiştir. Bu süreç, merkezin çevreye yabancılaşması bakımından üzerinde durulması gereken bir husustur.

O halde, Osmanlı toplumu millet-devlet olma sürecini bütünleştirme de gelenekli miraslarını, kültürel özelliklerini bu amaçla seferber kılmada Batu toplumlarında gözleendiği gibi çevre-merkez esnekliğini tesis edememiştir. Celali ayaklanmalarının "her sınıftan insanların birbirleriyle kanlı kavgaya tutuştuğu" türde olayların belirmesine sebep olmuştur.

Celali ayaklanmalarının anatomik yapısını daha iyi kavrayabilmek için sosyal olguları yoğunlaştıracak ve onları temsil edebilecek belirli standart konigürasyonların tespiti gerekmektedir. Yoksa, yıllarca devam eden ve ülkenin dört bir yanına dağılan ayaklanmaları anlatmanın sosyolojik hiçbir yararı olmayacaktır. Bunun için de ilkin ideal tipleştirme diye ifade edilen ve *Max Weber* tarafından kazandırılan bir yöntemi burada kullanmak istiyoy-

¹² Yücel Özkaya, a.g.e., s.22.

rum. Weber, teorik açıklamaların geliştirilebilmesi ve analitik karşılaştırmaların yapılabilmesi için, bir araştırmacının gerçek hayatta görülebilecek veya tarihi gelişme içinde benzeri bulunabilecek teorik bir olay tipini ortaya koymasını; incelemesini de buna dayandırması gerektiğini öne sürmüştür. Weber'in kendisi de bu yola başvurmuş, otorite, ekonomi, din, bürokrasi gibi çeşitli müesseseleri şekilleriyle, gerçek hayatta görülen müessese şekillerini karşılaştırmıştır. Buradaki "ideal" sözcüğü "arzu edilen" veya " olması gereken" bir durumu belirtmekten ziyade; belli bir bütünlük gösteren; unsurları arasında mantuki ve organik bir bağ bulunan "durumu ifade" etmektedir.

Weber'e göre ideal tip, tarih ve sosyoloji dayanışmasının merkezini teşkil eder. Böylece, her ideal tip ya tarihi bir bütüne veya olayların ard arda gelişine has anlaşılır ilişkilerin örgütlenmesidir. Öte yanda ideal, toplumun ve çağdaş bilimin ayırt edici niteliğine, yani akılcılaştırma sürecine bağlıdır. Bu durum ideal tipin tarihi bütünlükleri kavraması bakımından önemlidir. tarihi olaylar ideal tiple bütünlüklerini koruyabildikleri kadar aynı zamanda kendine has özelliklerini de sürdürebilirler¹³.

İdeal Tipleştirme:

Karayazıcı Ayaklanması

Celaliler üzerinde yapılacak bir araştırma için bu devreye damgasını vurmuş olan Karayazıcı ayaklanmalarını ele alacağız. Dar anlamda 1592'de başlayan ve 1595'te ülkenin bütün bölgelerine yayılarak bir iç savaş manzarası arzeden Celali ayaklanmaları 1603 yılına kadar ayan ve eşrafın da işe karışmasıyla 1603'ten itibaren *Büyük Kaçgunluğa* dönüşmüştür. İşte Karayazıcı, ölümüne (1602 tarihine) kadar birinci safha içinde rol oynamıştır. İkinci safha ise kardeşi Deli Hasan tarafından yürütülen iç isyanlar devresidir. Bir de sosyal hareketlerin (Celali tipi ayaklanmaların) giderek kabuklaşması, yaılması ve yönlendirilmesi açısından önemli bir oluşumu belirler.

Karayazıcı isyanı hakkında 1946'da bir Rus araştırmacısı (A.Ş. Tveritinaova)nın "Türkiye'de Karayazıcı ve Biraderi Deli Hasan isyanı" adlı bir araştırma yürüttüğünü bilmekteyiz¹⁴. Sovyetler Cumhuriyet İlimler Akademisi

¹³ R.Aron, Sosyolojik Düşüncenin Evreleri, 1986, s.500-501.

¹⁴ Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, s.27. Akdağ, bu eserin TTK tarafından kendisi için Türkçe'ye çevrildiğini, fakat yayınlanmadığını bildiriyor. Ancak, Tveritinaova'yı iyi bir araştırmacı olmakla beraber- tarihi maddecilik metodu ile ele aldığı incelemesini eleştirmektedir (s.27). Bunun gibi, Cemal Bardakçı'nın Anadolu İsyancıları ile

Doğu Araştırmaları Enstitüsü tarafından yayınlanan bu eserin ana fikri Akdağ'a göre şudur: "Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik bir bunalımın içinde olması yüzünden, köylülerin vergi yükü çok ağırlaşmıştı. Ayrıca, memurlar da görevlerini kötüye kullanarak soygunculuğa veya rüşvete sapıyorlardı. Köylüler buna dayanamamakta idiler. Türk küçük askeri feodalleri de murabahacı ticaret sermayesinin ve saraydaki büyük feodallerin sömürgecilikleri karşısında yoksul düşmüşlerdi; isyan için fırsat arıyorlardı. Nihayet Eğri seferi olunca, seferden kaçan veya hiç gitmeyen küçük feodaller isyan ettiler. Hoşnutsuz köylüler de kendilerine katıldı. Ancak köylülerin çıkarları ile onlarınki birbiriyle çeliştiğinden dolayı bu isyandan bir netice çıkmadı.

Rus tarihçisi Tveritiova'nın bu görüşlerinde itiraz edilebilecek noktalar olabilir de, hemen hemen çevrenin merkeze olan ayaklanmalarında bizim gözlediğimiz mali unsurlar önemli rol oynamıştır. Olaylarda iktisadi sebepler başka, olayları biricik sebep olarak iktisat faktörüne bağlamak yine başkadır. Eserin kendisi elimizde mevcut bulunmadığı için şimdiden bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak, metodoloji olarak Sovyet tarihçileri toplumsal olguları açıklarken Marksizm'i şaşmaz bir ilke olarak sürdürmektedirler. Bununla beraber, köylüler ile küçük feodallar (tumarlı sipahiler olacak) ve büyük feodaller arasındaki çıkar çelişkilerinden her halde sınıf çatışmaları kastedilmektedir. Bu ise büyük yanıldır. Bazı anti-Marksist Türk tarihçileri Türk toplumunu "sınıflı bir toplum" kabul etmemekte, bu sebeple de sınıflar çatışmasına karşı gelmektedirler. Oysa sosyolojik anlamda bir toplumda sınıfların bulunması başka, bunlar arasındaki çatışmanın bir sınıf mücadelesine dönüşmesi yine başka şeylerdir. Marks'ın en önemli yanılması, bir toplumda mevcut sınıf yapısının sınıf kavgasına dönüşebileceği tezini ileri sürmüş olmasıdır. Batı Avrupa tarihi için geçerli olan bu yargıların Osmanlı toplumu için de aynen geçerli olabileceği tezini savunmak mümkün değildir.

Akdağ'ın da belirttiği gibi, "Celali isyanları denilince hep de Karayazıcı'nın ayaklanması anlaşılıyor. Herkes ilk olay diye onun ortaya çıkışını kaleme alıyor. Bundan başka, o çağın yazarlarından hiç biri Türkiye'de bütün bir toplumu içine alan geniş çaplı sosyal ve dirliksel mücadelenin geçmekte olduğunu sezmemiş, bütün olup bitenleri Karayazıcı'nın kişiliği yanında toplamak suretiyle olayı çok küçültmüşlerdir¹⁵.

Ahmet Refik'in Osmanlı Tarihinde Zorbalar adlı eserlerini de bilim dışı bulmaktadır (bk.s.25,1 nolu dip not).

¹⁵ M.Akdağ, a.g.e., s.28.

Görülüyor ki, Karayazıcı olayı Celali hareketlerinin bel kemiğini teşkil etmektedir. Biz bundan dolayı Karayazıcı ayaklanmasını bir ideal tip oluşturmak suretiyle kolektif davranış kuralları içinde açıklamaya çalışacağız. Böyle bir araştırma yöntemi aynı zamanda bir muhteva tahlili (örnek olay) denemesi olarak da açıklanabilir.

İlkin *yapısal yardımlılık (sebeplilik)* unsurunu ele alacağız. Celali ayaklanmalarının ortaya çıkışına dair önemli sebepler ileri sürülmektedir. Bunlar aynen Karayazıcı isyanı için de geçerlidir. Çünkü Karayazıcı isyanı bir bütünün küçük bir yansımasıdır. Burada ele alınması gereken yapısal sebeplilikten ilki dini-etnik unsurlardır. Yavuz Selim devrinde devşirme düzeni yaygınlaşarak yeniçeri birliklerinin sayısı artırılmıştır. Hatta sarayına aldığı gençleri yetiştirmek için Galatasaray da yeni bir okul bile kurmuştur. Galata tepesinde okul için yeni binalar, bir cami, medrese, yatakhane ve mutfaklar yapıldı. Burası İslam hayatının bir merkezi ve eski İstanbul dışında ilk büyük çaplı müslüman yerleşme alanı idi. Böylece, devşirme gençleri için gayet hassas bir sınıflandırma ve eğitim düzeni kuruldu. Bunların içinde en iyilerini saray hizmetleri için alıyorlar, diğerlerini kapıkulu, köle ordusuna alınmadan önce Anadolu'ya gönderiyorlardı.

Yavuz Sultan Selim Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentini de Edirne'den İstanbul'a taşımıştır. Tarihçiler, saray kadınları tophane sarayına taşınmışlardır. Böylece, Oğuz Türkmen ikiliği daha canlı bir biçimde güçlenmişti. Türkmenler merkezi hükümetin kendilerinin çok uzun zamandan beri bağımsız oldukları bölgelere kadar denetimi yayma çabalarından olan biri değillerdi. Belki de siyasi ayrılık isteklerinin belirtisi olan dini inançları kendilerini, artık Osmanlı hanedanının temeli haline getirilmiş olan Sünni-İslam inanç ve kurumlarını yayma çabalarına karşı çıkmaya götürmüştür. Yavuz'un Safevi taraftarlarını bastırmak için kullandığı kanlı yöntemler bu huzursuzluğu arttırmıştı. Nitekim, 1519 yılında Tokat yakınlarında, başında Selim'in ağından kurtulup, Sultan Mısır'dayken büyük bir taraftar kalabalığı toplanmış olan Celali adında bir Safevi vaizinin bulunduğu yeni bir göçebe isyanı çıktı. Mehdi olduğunu iddia eden Celal, çevresine Yavuz'un vergilerinden yakınan kentlilerle çiftçileri de toplamıştı. Şah İsmail adını aldı. 24 Nisan 1519'da ordusu yeniçeriler tarafından yok edilene kadar bir süre başarılı oldu. Ancak Celal'in adı kaldı ve Anadolu da bundan sonraki iki yüz yıl içindeki kıpırdanma hareketlerine hep Celali isyanları denildi¹⁶.

¹⁶ Stanford Shaw, a.g.e., s.129-131.

Celali hareketlerinin 1592'de başladığını savunan Akdağ, devlete karşı ilk toplu karşı gelmeleri "mezhep ayrılığı yüzünden hep eğreti yaşayagelmış bulunan Kızılbaş Türkmenler arasında çıkmıştır" demektedir¹⁷. O tarihlerde Şiilik (kızılbaş) e eğilimli bulunan Türk halkın yoğun bulunduğu bölgelerde iktisadi darlık zoru altında bulunan leventler (çift bozanların işsiz güçsüz grubu) artık iyice gemi azıya almışlardı. Aralarında başbuğlar da türüyordu. Şahin bu elverişli ortamdan da yararlanarak İran'dan yollandığı "dailer" (propagandacılar) de *Türkmen-kızılbaş* ayaklanmalarının genişlemesinde az etkili olmuyordu. Özellikle Antalya yöresinde ortaya atılan Şahkulu, başına topladığı leventlerle kasabaları basmaya, kan dökmeye ve geniş soygunlar yapmaya başlamıştı. Gerçekte o devirde Alevi ve Sünni bütün çiftçi halkın yaşadığı köyler sanki çift bozan kaynağı olmaya başlamıştı¹⁸. 1511'lerde "Şah Kulu" hareketi baştan sona kadar Anadolu'nun İran'a bağlanmış eğilimine sahiptir.

Bilindiği gibi ilk tehlikeli isyan padişahın Mısır seferi sırasında Yozgat (Bozok) çevresindeki Türkmenler arasında patladı. Celal adında biri Osmanlı tarihçilerinin iddiasına göre "kızılbaş" eğilimlerinden büyük bir kitleyi arkasına takarak Tokat'a geçmiş, böylece Anadolu'nun Kızılırmak-Yeşilirmak arası bölgeleri devlete karşı tertiplenen önemli bir ayaklanmaya sahne olmuştu. İsyancının başı, Celal'in çekildiği bir mağarada çıkmak üzere olan Mehdi'yi beklemeye memur olduğunu yayıyordu. Alevi halkın, Celali hareketi olarak bilinen bu olaylarda, görülüyor ki mezhep unsurları önemli etken olmaktadır. Bozok'ta meydana gelen bu isyanda da Osmanlı İmparatorluğu'nun reformist çabalarının etkisi büyük olmuştur. Çünkü, bölgede kadastro yazımı yapılmasına çalışan düzenli bir ordu, tımar ve vergi sisteminin kurulması için sancakbeyinin çabalarına karşı çıkan Baba *Zunnun* adındaki bir Safevi vaizi etrafında Türkmen göçebe aşiretleri birleşerek ayaklanmışlardır. (22 Ağustos 1526) Ancak, baba Zunun'u müteakip, 1526'nın son ve 1527'nin ilk aylarında Çukurova ve Orta Anadolu'da bir dizi Celali ayaklanması daha görüldü. Bunlardan en önemlisinin başında olan ve Hacıbektaş'ın soyundan geldiğini ileri süren *Kalender Çelebi* büyük bir grup Türkmen'i de ayaklandırmıştır. Kalender Çelebi ayaklanması o sıralarda Dulkadir hanedanının baskısından yakınan Elbistanlı Türkmenlerle, Ferhad Paşa'nın kötü yönetiminde ezilen Türkmen kentlilerinin de kendisinin de kendisine katılmalarını sağlamıştı.

¹⁷ M.Akdağ, a.g.e., s.115.

¹⁸ M.Akdağ, Türkiye'nin iktisadi ve İçtimai tarihi c.II, 1974, s.386-387.

Dini (mezhebi) temelde ortaya çıkan ayaklanmalarının hedefi sadece merkezi yönetime karşı gelmek değil, aynı zamanda aralarında birleşmek ve yeni güçlendirme odak noktalarını da oluşturmaktır. Böylece, Büyük Selçuklu devrinden beri sürüp giden Oğuz-Türkmen ikiliği¹⁹ veya ayrıcalığı merkezi otoritenin zayıfladığı her vesile ile Türkmenler'in ayaklanmalarına, yeni güç birliği yaratmalarına sebep oluyordu. Dulkadir yöresinde Türkmen aşiretleri tam bağımsızlıklarını bu olayla kazanmışlardır. Kanuni Süleyman özellikle bu olay üzerine Anadolu'ya dönmüş, Karaman valisi ve ileri gelen sancak beyleri de öldürülmüştü. Celali hareketlerinin müesseseseleşmesinde şii geleneğinin büyük payı olmuştur. XVI. yüzyılın mistik halk şairleri, özellikle Pir Sultan Abdal burada zikredilebilir. Bunların şiirleri hikayeleri, hayat tarzları ve dünya görüşleri nesilden nesile aktarılarak devam ettirilmiştir. Türk halk edebiyatının oluşumunda bu mistik Alevi halk şairlerinin rolü hiçbir zaman unutulmaz. Zaten, bunlardan Pir Sultan Abdal da Sivas dolaylarında padişaha karşı isyanlarda yer aldığı için idam edilmiştir.

Celali hareketlerinin yapısal yararlılık açısından bir yorumu kısaca belirlenmek istenirse bu daha ziyade Türkmenler'in birleşmesinde, bağımsızlıklarını almalarında pekiştirici bir işlevi yerine getirmiştir. Merkezi otoritenin çevreye olan bu tutumu adeta bir pamuk ipliğiyle her şeyin çözümlenebileceği biçimde yürütülmüştür. Daha sonraları XX. yüzyılın başlarında bu tür çözüm yolları "Hamidiye Alayları" kurulması suretiyle gündeme gelmiş, fakat hiç bir radikal çözüm yolu sağlamamıştır. Tersine Hamidiye alayları bazı yörelerde yerli ayan, eşraf ve siyasi fırka temsilcileriyle birleşmek suretiyle yerel ayaklanmaları desteklemek yolunu izlemişler, devletin başına daha büyük galeler açmışlardır, konu hiç bir vakit millet-devlet bütünleşmesi olarak çözümlenmemiştir. Celali hareketleri bu anlamda merkez-çevre modelinin proto-tipini göstermesi bakımından da dikkat çekici olsa gerek. Akdağ, her ne kadar olaylarda *Şiilik-Rafizilik-kızılbaşlık-mülhidilik* faktörünün bulunmadığı tezini ileri sürmekte ise de şu gerçeği açıkça savunmaktan da uzak durmuyor "isyancılar Alevi-kızılbaş Türkmenler olsa bile, çıkardıkları isyan bir mezhep ayrılığı iddiası değildir²⁰". Burada önemli olan yargı, olaylara dini-etnik bir unsurun katılmış bulunmasıdır. Buna karşılık Kramers, Karayazıcı ayaklanmasında Şii tarikatlarının etkisinin büyük olduğu kanısındadır. İslam Ansiklopedisi'ne yazmış olduğu Karayazıcı maddesinde bu tezi savunmaktadır.

¹⁹ Orhan Türkdoğan Türk Tarihinin Sosyolojisi, Ankara, 1977.

²⁰ M.Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, s.120.

Büyük Kaçgunluk devrinde, yeni Karayazıcı'nın ölümünden sonra kardeşi ve öteki başbuğlar tarafından yürütülen ayaklanmalarda yine Türkmenler'in müdahaleleri görülmektedir. Nitekim, Kuyucu Murat Paşa tarafından Celaliler bastırıldıktan sonra, Safeviler'in de üzerine yürümüştür. Şah Abbas'ın Ürmiye gölü zaferinden sonra buraları tekrar alabileceğini umuyordu, fakat bunda bilindiği üzere muvaffak olamadı. Şah Abbas Urmiye gölü yakınlarında Osmanlılar'ı bozguna uğrattınca Doğu Anadolu'ya girebilecek bir duruma geldi. Bu yenilgi sonunda mahalli Türkmen ve Kürt beyleri de karşı tarafa geçtiler, yeni bir dizi Celali isyanı başlamış oldu. Bunlardan en önemlisi Kuzey Suriye'deki *Canbulat* ailesi ile Orta Anadolu'daki *Kalenderoğlu* ailesinin isyanıdır. Celali ayaklanmalarında Akdağ'ın deyimiyle "ilk bayrağı Alevi eğilimli Türkmenler çekmekle beraber"²¹ sonuçta merkezi yapıda bölük pörçüklük giderilememiş, geçici tedbirlerle olaylar savuşturulmaya çalışılmıştır.

Celali hareketlerinde tarikatların ve Sunni Ortodoks görüşlerin de önemi unutulmamalıdır. Bilindiği üzere aşıl adı Abda'l-Halim olan Karayazıcı, 1592'den başlayarak 1602 yılında, ölümüne kadar Celali hareketlerin içinde bulunmuştur. Bazı tarihçiler onun Urfa dahilinde Kılıçlı aşireti efradından Ali adlı birinin oğlu olduğunu; bazı tarihçiler de Çorumlu bir Türk'ün oğlu olduğunu iddia etmektedirler. Karayazıcı'nın isyan ettiği sıralarda Tarsus livasında Sekban-bölükbaşı olduğu bilinmektedir²². Karayazıcı faaliyette bulunduğu bölgelerde (Urfa-Malatya civarı) Celali reislerinin başbuğluk durumuna kadar yükselmiştir. Celali reislerinin büyük bir çoğunluğu sipahi idi. İşte bu sipah ve silahdar bölüğü mensupları yani asi maliyet memurlarının (Celali reislerinin), 1599'da Anadolu'nun doğusuna hareket ederek Karayazıcı'nın etrafında toplandıklarını görüyoruz. Anadolu'nun her tarafından pek çok insan Karayazıcı'nın idaresinde büyük güç oluşturmuşlardır ki bunun miktarı tarihi kayıtlara göre 20 000'i buluyordu.

Karayazıcı ayaklanmasında hükümet yanlılarının da taraf tutması olayların daha da büyümesine yol açıyordu. Böylece, geçen yarım yüzyıl içinde giderek ciddileşen, bütün sosyal ve ekonomik güçlükler şimdi halkın büyük kesimlerine yansıyor isyancılara katılmalarını sağlıyordu. Türklerin, İstanbul'daki devşirmelerine karşı, öfkeleri yine su yüzüne çıkmıştı. Oğuz-Türkmen ikiliğinin önemi buradadır. Devleti kuran Oğuzlar'ın devşirmeleri

²¹ M.Akdağ, a.g.e., s.121.

²² M.Akdağ, "Karayazıcı" maddesi, İslam Ansiklopedisi, c.6, s.339-343.

büyük mevkilere getirmeleri Türkmenler'in Celali ayaklanmalarındaki önemli tepkilerinden birini teşkil ediyordu. İstanbul'da bu isyanlar devşirmelerin başlıca kolu olan yeniçerilerle daha çok Anadolu Türklerinden oluşan sipahiler arasındaki düşmanlık olarak yansıyor. Sipahilerin ardında mevkilerini kaybetmiş Türk soyluları ile eski bir şeyhülislam olan Sunullah Efendi bulunuyordu. Sunullah Efendi saray politikası yüzünden makamından alınmıştı. Sipahilerin ve İstanbul din öğrencileri olan softaların desteğiyle devşirmelere karşı halkı ayaklandırdı²³. Padişah isyancıların dileklerini kabul etti. Sunullah Efendi'yi görevine iade etti. Ancak çoğu kışı Belgrad'da geçiren yeniçeriler de isyan edip İstanbul'a yürüdüler, padişahı Sunullah Efendi'yi azletmek zorunda bırakıp sipahilerin silahlarını bırakması fermanını çıkarttılar. Yeniçeriler ve topçu birlikleri İstanbul'a girdiler, sipahileri kışlarında kuşatarak kışları ateşe verdiler. Sipahilerin pek çoğu ve mallarının hepsi yandı, isyanın elebaşısı öldürüldü. İstanbul'daki sipahiler bastırıldılar ve devşirmeler yine gücü ele geçirdiler²⁴. Ama binlerce sipahi ve halk Anadolu'ya kaçarak Celali hareketine katıldılar.

Görülüyor ki, Celali ayaklanmalarının kompozisyonu çok farklı bir kimliği yansıtmaktadır. Bir "*kırkharamı*" bir "*Robinhood*" tipi haydutluk olayı dışında *etnik grupların, mezhep farklılaşmalarının ve nihayet iktidar elitlerinin hoşnutsuzluğu* gibi çok yönlü sebeplere dayanmaktadır. Bu da merkezi yapının esnek dokusunu belirlemektedir. Şii gruplar kadar Sunni Ortodoks mensuplarının da ittifak ettikleri eylem biçimleri en çok Karayazıcı ayaklanmasında göze çarpmaktadır. Bu olaylar IV. Murad devrinde devlet yapısını güçlendirmek gibi bazı tedbirlerin alınmasını da gündeme getirmiştir. Nitekim, Koçu Bey'in risalesi bu hususta ilk akla gelenidir. Sultan Murad, kendisinden sonra gelen bütün "gelenekçi" reformculara örnek olarak eski kurumlara işlerliğini kazandırmaya çalıştı. Bunları kendi çıkarları için kullanmaya çalışanları ortadan kaldırdı, danışmanı Koçu Bey'in öğütlerini tuttu. Koçu Bey'in geleneğe bağlı Osmanlı kurumlarının Avrupa'da gelişmiş olan her kurumdan üstün oldukları düşüncesine katılan IV. Murad ve reformcular, kendileri gibi düşünmeyen herkese işten el çektirerek yerlerine yetenekli ve dürüst insanlar geçirmeye çalıştılar. Naima'nın bildirdiğine göre, Sultan Murad İstanbul'da bulunan bütün askeri komutanlara ve yönetici sınıf liderlerine kendisini Celali haydutlarına karşı desteklemek, gelirleri ve padişahın

²³ S.Shaw, a.g.e., s.257-258.

²⁴ S.Shaw, a.g.e., s.257-258.

uyruklarını korumak için yemin ettirdi ve nihayet her grup IV. Murad'a sadakatini bildiren belgeyi imzaladı²⁵.

Bu tür tedbirler geçici de olsa millet-devlet bütünlüğünü güçlendirme yolunda atılmış adımlar olarak düşünülebilir. Çünkü, Celali ayaklanmaları uzun bir süreden beri Osmanlı toplumun sadece belirli bir tabakası değil, bütün katlarını etkileyecek bir biçimde geliyordu. Artık 1600'lerde tarikatler, mezhepler ve dini liderler de katılınca devlet mekanizması büyük bir sarsıntı geçirmeye başlamıştı. 1600 yılının ortalarına doğru ülkede beliren *Kadızedeler hareketi*, merkezi otoriteyi güç duruma düşürmesi sebebiyle halkın Celali liderlerine sığınması ünlü Celali lideri Abaza Hasan Paşa'yı tarihe mal ediyordu.

Görülüyor ki din sosyal bir kurum olarak Osmanlı toplum yapısında sosyal hareketleri yoğunlaştırma, hatta başlatmada birinci derecede rol oynayacaktır. Bunun başlangıçlarını *Babailer* ayaklanmasında olduğu kadar *Şeyh Bedrettin* hareketinde de gözleyebiliriz. Osmanlı toplumu bu tür dini ayaklanmalara sonuna kadar açıktır. Musa Çelebi'nin kazaskeri İznik'te baş danışmanı Şeyh Bedrettin, Mehmet Çelebi tarafından sürüldüğü İznik'te başkaldırmıştı. Bedrettin büyük taraftar toplamıştı, askeri hareketin ekonomik sonuçları da yoksullar arasında ününün artmasını sağlamıştı. Köprülü'nün de belirttiği gibi, XIII. yüzyıldan XVI. yüzyılın sonlarına kadar Anadolu'da dini hayat çok canlı ve inceleme alanı gerektiren bir yapıya sahipti. Yunus Emre'den başlayarak birçok büyük mutasavvıflar ve mutasavvif şairler yetiştiren bu çevrede *Babailik*, *Abdallık-Bektaşilik*, *Hurufilik*, *Kızılbaşlık*, *Kalenderilik*, *Hayderilik* adı altında *Batiniye* zümresine girebilecek bir çok mezhep ve tarikatlar teşekkül etmiştir²⁶.

Köprülü'ye göre bu dini hareketlere Babailer bir başlangıç teşkil eder. Köprülü, Bedrettin-i Simavi taraftarlarının ayaklanmasını da Babailer hareketinin bir tekrarlanması olarak görür. Daha sonraları ortaya çıkan Düzmece Mustafa da Şehzade Mustafa'nın idamını kınayarak yeniçeriler ve Anadolu tumar sahiplerinin merkezi hükümete karşı ayaklanması ve Rumeli'de boy göstermesi olayını yaratmıştır. Bunlar, tarihte İkinci Düzmece Mustafa adıyla anılan ölü şehzade tarafından yönetildiklerini iddia ediyorlardı. İdamdan kurtulup Rumeli'ye kaçtığını söyleyen *Düzmece Mustafa*, isyan bayrağını

²⁵ S.Shaw, a.g.e., s.272.

²⁶ Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, İkinci baskı, 1966, s.177-178.

Ereğli'de açarak çevresine yüzlerce tumar sahibini, isyancı çiftçileri, ulema sınıfını ve İstanbul'da devşirme yönetimine karşı çıkan din öğrencilerini toplamıştı. Bedrettin'in felsefesine yakın bir ideolojiyi de savunan "hükümet hazine ve depolarını boşaltmaya, serveti en çok ihtiyacı olanlar arasında paylaştırmaya" hazırlanan Düzmece Mustafa komünistçe bir duyguyu yüzyıllarca sonra tekrarlıyordu.

Osmanlı tarihi boyunca etnik-mezhep ve dini hareketler kırmızı bir şerit gibi bir uçtan uca doğru gitmektedir. Merkezi otorite gücünü yitirdikçe veya çaresiz kaldığı andan itibaren çevrede yeni güç noktaları ortaya çıkmakta ve bunlar sosyal düzeni etkileyebilmektedirler. Karayazıcı ve kardeşi Deli Hasan ayaklanmasında Türkmenlerin rolü araştırmaya açıktır, kanaatindeyim. Gerek devletin kuruluş devrinde, gerekse Celali hareketlerinin XVII. yüzyılın ortalarına doğru bastırılmasından sonra patlak veren olaylarda Türkmenlerin rolleri inkar kabul etmez bir gerçektir. Bu da Alevi Sunni kimliğinin Osmanlı devlet yapısında sosyolojik bir senteze ulaşamadığını kanıtlar. Şu anda, gerilla savaşına açık bulunan Doğu'nun düzenine ait ip uçları ve çözüm yolları tarihimizin bu ilk kaynaklarından yüklenerek gelmektedir. Doğunun düzeni, millet-devlet bütünleşmesinin henüz gereği gibi çözülmemediği ve merkez-çevre kopukluğu gerçeğini bize göstermektedir. Doğu'da bugün eşkıya mezraa basmakta, zorla köyleri, çadırları tahrip etmekte, çocukları kaçırmakta, her yeri yakıp yıkmaktadır. Halk korkusundan mezraalarını, köylerini, çadırlarını, meralarını, terketmekte, eşkıyaya boyun eğmektedir. Doğu düzeninin, çözüm yolu, bu sebeple büyük ölçüde bu tarihi çizgiyi isabetle teşhis etmemizde yatmaktadır. Hem içeride, hem de dışarıda sağlanan iş birlikçi davranış ve tutumlar Celali ayaklanmalarında ortak eylemlerini dün tarih sahnesine çıkarıyorsa bugün de benzer motiflerin etkileri süre gelmektedir.

Bu yapısal değişmelerin giderilmemesi her vesile ile Celali ayaklanmalarını din ve mezhep sınırlarının ötesine yaymak suretiyle devlet otoritesine başkaldırmanın ham malzemelerini oluşturmuşlardır. İlk Türkmen dini liderleriyle güçlenen Babailer diye bilinen isyanlar kategorisi giderek ayaklanmalarının zirveleştiği, çevrenin güçleştiği bir ortamı yansıtır.

Denilebilir ki Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan hemen sonra patlak veren Türkmen-Oğuz ikiliği dini-mezhep bazında gelişirken fetret devrinin iktidar çekişmeleri ve daha sonra Bedrettin'in ayaklanmaları ve nihayet toplumun bütün katlarına yayılan Celali ayaklanması sosyal gerginliğin

güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Böylece, çevre ile merkez arasında önemli yarılmalar kalın çizgileriyle ortaya çıkmıştır. Karayazıcı profili tarihimize artık bir Türkmen tipi değildir. Doğrudan devletin "ehl-i örf"ü içinde yer alan bir şahıstır. Bu grubun talepleri, Türkmenlerde olduğu gibi bir bağımsızlık veya sınır bir devletle birleşmek değildir. Hatta, devletin Ortodoks dini öğretisi bir başka sektizmin hakimiyeti altına almak hiç değildir. Burada temel zihniyet "*yabancılaşma şuuruna*" karşı direniş ile iktisadi ve mali etkenlerdir. Bu yabancılaşma şuru üzerinde önemle durulması gereken bir husustur. Buna, Türk halkının yeni bir kimlik arayışı da diyebiliriz. Zira, Aşıkpaşazade'de gördüğümüz bir çeşit Oğuz romantizmi Fatih Sultan Mehmet zamanında güçlü bir şekilde sahnededir. Devletin yöneticisinin soy kütüğünü sayarken Aşıkpaşazade onu Orta Asya'ya kadar, Oğuz Ataya kadar götürür. Ancak bu romantizmin Koçu Bey'in risalesinin IV. Murad'a takdim edildiği sularda "Türk Milleti"nin tezyifi padişahın dikkatini çekmeyecek bir tarzda tarihin karanlıklarına gömülür. Kimlik arayışı, merkezde silinmeye yüz tutunca çevre bunu olanca gücü ile yaşatmaya devam etmiştir. Osmanlı Devleti bu kimlik arayışını tarihin yıldızların parladığı anlar olarak kabul ettiği bu devirleri değerlendirmek suretiyle millet-devlet yapma suretini pekiştirmiş olsaydı, iki güç arasındaki bütünleşme sağlanabilirdi. Bu yapılmadığı için ilkin dini-mezhep eğilimli ayaklanmalar, daha sonra bu kimlik arayışını da arkasından sürükleyerek devletin iktisadi ve mali bunalımlarını da bahane ederek iç isyanların patlamasına yol açacaktır.

Devletin yükseliş devri aynı zamanda kader çizgisinin de kırılmasının başlangıcını teşkil edecektir. Öyle ki, İbrahim Paşa denilen bir zaun Mısır'da kurduğu eyalet sistemi veya düzeni Memlûkler'i dize getirirken, bu defa aynı şahsın sadrazam olmasıyla durum değişmiştir. Bu zat, ilk iş olarak yönetici sınıfın politikasında temel bir değişiklik yapmaya yönelmiştir. Frenk İbrahim adıyla da anılan İbrahim Paşa, II. Beyazıd zamanında İtalya'da Farga kentinden bir baskın sırasında kaçırılıp Osmanlı yönetimi içine daha küçük yaşlarda girmişti. Türk selevi *Piri Mehmed Paşa*'nın yerine geçmesi devşirme sınıfının eski Türk soyluları üzerindeki son zaferini belirlemektedir²⁷.

Böylece, devşirmeler yönetim kadrosunun en tepe noktasını ellerine geçirdikleri bir zamanda, Türk soylularının üyeleri Anadolu'daki malikanelerine çekilmek durumunda kalmışlardır. Bunlar, kimlik arayışı şuurunun baskıları altında merkezi otoriteye karşı her çıkışı destekler bir kıvama gel-

²⁷ S.Shaw, a.g.e., s.136.

miş bulunuyorlardı. Celali hareketleri bir diğer anlamda merkezi yönetimde iktidarı elinden kaçırın Türk soylularının Alevi Türkmen ve Sünni Türkmenlerle iş birliğinin ürünüdür. 28 Eylül 1730'da ortaya çıkan *Patrona Halil isyanı* da İran'a toprak verilmesini bahane kabul ederek devlete bu defa devşirmelerin başkaldırması olarak bilinmektedir.

Yapısal sebeplik bölümünde açıklandığı üzere çıkarların ortak olması Sünni Türkmenler ile Alevi Türkmenleri birleştiriyor, hatta ittifaklarını hazırlıyordu. Oysa, *Baba Resul* isyanında bu iki grup karşı karşıya geliyordu. Türkmenlerle yerleşik hayata geçmiş Türklerin hayat tarzları arasındaki bu dini mezhep ayrılıkları, iki zümre arasında karşılıklı bir hor görme ve düşmanlık sebebi oluyordu. Şehirli Türkler, tıpkı kendileri gibi Türk olan fakat eski geleneklerinden hiçbir şey yitirmeyen Türkmenleri aşağılıyorlardı. Hatta onları kendilerinin hasmı olarak görüyorlardı²⁸. Devrin yazarları Türkmenleri belirlemek ve şehirlilerden ayırt etmek için mesele *Etrak-i bi idrak* veya *Etrak-i mütegalibe* ve bilhassa *Harici* veya *Havaric* gibi hakaret dolu deyimler kullanıyorlardı. Buna karşılık olarak Türkmenler de şehirli soydaşları için *yatuk* (tembel) gibi kelimeler sarfetmek suretiyle, onlara karşı besledikleri kını ve aşağılamayı ortaya koyuyorlardı. "Türk Tarihinin Sosyolojisi"nde açıkladığımız bu Türkmen-Oğuz ikiliği Babailer isyanında bazı araştırmacılar tarafından sosyal ve psikolojik etkenler olarak nitelendirilmektedir²⁹. Biz bunu *kimlik arayışı* veya *yabancılaşma* sürecine karşı *direniş mekanizması* olarak açıklamak istiyoruz.

Karayazıcı isyanında Türkmenlerin rolü açık bir biçimde ortaya konulmamakla beraber bir ölçüde Kramers'in görüşlerine katılıyor, bir ölçüde de daha yoğun araştırmaların yapılması gerektiğini kabul ediyoruz. Zira Karayazıcı'nın ayaklanma bölgeleri sosyal ekoloji açısından Alevi Türkmenlerin yoğunlukta bulunduğu yörelerdir. Bu yörelerde daha önce baba İlyas'ın güçlü olduğu bilinmektedir. Amasya, Tokat, Çorum, Sivas ve Bozo bölgeleri kadar, Maraş, Malatya, Dulkadiroğulları iskan alanları Baba İlyas'ın bizzat kendi zaviyelerinin hakim olduğu illerdir. Celali hareketleri alevlendiği devirlerde, her vesile ile merkezi otoriteye küskün olan bu heterodoks grupların olaylara sessiz kalacakları düşünülemez.

²⁸ C.Cahen, "Le Probleme Ethnique En Anatolie", CHM,II, 1954, s.355-356; Zikreden Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.66-67. Şiirler hakkında daha geniş bilgi için, C. Cahen'in: Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler, adlı eserine bakılabilir, 1979.

²⁹ A.Yaşar Ocak, a.g.e., s.66.

Akdağ buna benzer bir psikolojik eğilimin, leventler arasında da yaygın olduğunu ifade etmektedir³⁰. Celali mücadelesinin başlıca unsuru olan leventler, resmi adlarıyla sekbanlarda bir "sekbanlık şuuru" mevcuttu. Bu sekbanlık şuuru, Akdağ'a göre, hükümetin Celaliler'e karşı güttüğü siyasette olsun, asilerin birbirleriyle ilişkilerinde olsun, büyük rol oynamıştır.

Gerek sekbanlık şuuru ki daha ziyade Sunni Türkmenler'in kimlik arayışı Celali hareketlerinin palazlanmasında *inançların genelleşmesi* diyebileceğimiz bir ideolojiyi ortaya koyar. İşte bir sosyal hareketin başlıca niteliği kitlelerin uzun süre içinde belirli bir ideolojiye sahip çıkmalarıyla belirlenebilir. Sosyal hareketler sürekli ideoloji ararlar. Bu suretle bir ideolojiye sahip zümrelerde inanç genelleşmekte ve grup fertlerini bütünü ile kapsamaktadır. O devri bizzat yaşayan tarihçi Hüseyin Hüsamettin Efendi Amasya Tarihi adlı eserinde Karayazıcı ayaklanmasında bu ideolojinin önemine dikkati çekmektedir³¹. Bu ideolojiyi belirleyen özellikleri tarihçi şöyle sıralıyor: "Toplum yapısına devşirmelerin ve dönmelerin girmesinden beri Türkler bunlara karşı mücadeleye girmişlerdir. Yıldırım Bayezid'den sonra, sarayda hükümet yönetiminde ve halk arasında meydana gelen krizler ve ayaklanmalarda böyle bir şuurun derin izleri vardır." Akdağ'a göre, Celali Fetretini de çok eski olan bu mücadelenin bir devamı saymak gerekir. Nitekim, Karayazıcı'nın başbuğluğunda toplanan Celaliler, padişaha, Türkler'in Enderun'a alınmalarını ve yüksek makamlara atanmalarını kabul ettirmek istiyorlardı³².

Alevi Türkmenler arasında beliren kimlik arayışı her şeyden önce hem yönetime ortak edilmemeleri sebebiyle padişaha, yönetici sınıfa, hem yönetime ortak edilmemeleri sebebiyle padişaha, yönetici sınıfa, hem de kendilerinin yerine Enderun'un (devşirmelerin) tercihinden ötürü bu ikinci zümreye olmak üzere son derece katmerleşmiş bir yapıyı ortaya koyuyordu. Karayazıcı ayaklanmasında bizzat Karayazıcı ve kardeşlerinin bu zümreyi hesaba katmamaları için gerçek sebepler bulunmalıdır. Kramers'in Kethüda Şahverdi adlı birinin isyanda bulunduğunu bildirmesine karşı çıkan Akdağ, yeterince heterodoks eğilimlerin olaylara karışmadığı hususunda kanıt ortaya koyamamaktadır. Sadece, merkezi yönetime karşı yürütülen bu ayaklanmadan "gayri memnun" olan herkesin bulunduğunu kabul etmesi, her

³⁰ M.Akdağ, a.g.e., s.445.

³¹ Hüseyin Hüsamettin, Amasya Tarihi, s.342, 347, 355. zik. M.Akdağ, a.g.e., s.438.

³² M.Akdağ, a.g.e., s.438.

şeyden önce ikinci sınıf vatandaş durumunda bulunan Türkmenleri kendiliğinden kabullenmiş demektir.

Devletin, merkez-çevre ilişkilerinin millet-devlet biçiminde güçlü bir kimliği yansıtmaması, sürekli çevrede küskünler, dışlanmışlar zümresini meydana getirmiştir. Bunlar, toplum dokusunun gevşediği veya esnek bulunduğu her bunalımlı zamanda çevreden merkeze yüklenme fırsatını bulmak suretiyle büyük gailelerin devletin başına açılmasına sebep olacaktır. Buna bir de sekban şuru eklendiği takdirde Celali hareketlerinin ideolojisi kalın çizgileriyle ortaya çıkmış oluyor, demektir. Böylece, *yapısal sebeplilik, sosyal gerginlikler ve inanç sistemlerinin (ideolojilerin) genelleşmesi hepsi birlikte Celali ayaklanmaları için Anadolu insanında kollektif bir şurun belirmesine yol açmıştır.*

Karayazıcı ayaklanması tipik bir sosyal hareketlilik normunu ortaya koyar. Akdağ onu köylü hareketi olarak Akdağ kabul etmemekle beraber, o zamanda ve daha sonraları köylerin boşalmaları yüz binlerce nüfusun şehirlere ve belirli bölgelere göçü, kanaatimizce köylü hareketlerinin ana temellerini oluşturur. Bugün bu göçlerin yapısı hakkında önemli ip uçlarına sahip değiliz, ancak ilerde ayrıntılı araştırmalar Batı Avrupa, Güney Doğu Asya, Latin Amerika ve öteki ülkelerdeki köylü ayaklanmalarına benzer sosyal seferberlik güçlerine ait örneklerin ülkemiz için de gerçekleşebileceği kanısındayım.

Karayazıcı'nın etrafında toplanan Celali şeflerinin ekserisi belki de hepsi Altı bölükten (sipahi, silahtar, sağ ulufeciler, sol ulufeciler gibi devletin ulufeli askerleri) yetişme sipahi zorbaları olmakla beraber, bunlar Urfa'ya giderek Karayazıcı'ya katılmışlardır. Bunların emrinde ve hizmetinde bulunan pek çok sekbandan başka, reaya arasında da her hangi bir ayaklanmaya kolayca katılabilecek çok işsiz güçsüz levent vardı. Nitekim, 1598'de neşredilen ferman, ehl-i örfü ve onların sekban bölüklerini, köylü reayanın, taraf taraf silahlanmaları karşısında kesin bir vaziyet almaya zorlamıştı.

Celali hareketi belirli bir ideoloji etrafında oluşurken reislerini ve başbuğlarını da çıkarmıştır. Mesela arabacı Süleyman, Arnavut Hüseyin, Deli Zülfikar, Tekeli Mehmet, Kizir Mustafa, Dündar, Tepesi Tüylü, Yıldızlı İbrahim ve Kafir Murat bunlar arasındadır. Ancak, Karayazıcı, karizmatik yapısıyla bunların hepsinin başbuğu durumuna geçebilmiştir. Ölümünden sonra da uzun süre bu durumu kardeşi Deli Hasan sürdürmüştür. O halde Celali hareketleri, bir sosyal hareket olarak lider kadrosunu da oluşturmuştur, denilebilir. Deli Hasan'ın büyük kaçgunluk zamanında Rumeli'ye geç-

mesi kentleri hedef almaları ve tek şef olma eğilimleri bu karizmatik kimliğin belirlenmesinin göstergeleri olabilir. Bunların hepsinde üstünde Karayazıcı'nın başbuğluğunda toplanan Celaliler, padişaha, Türkler'in de Enderun'a alınmaları ve yüksek mansıplara atanmalarını ileri sürüyordular. Kuvvet kazandıkça da kendilerine "şah", "sultan" unvanları vererek istiklal sevdasına kapıldıkları dahi iddia edilmektedir. Bu hususta Amasya Tarihi yazarı Hüsamettin Efendi aynen şöyle diyordu:

"...Şâyan-ı dikkattir ki, fetret zamanında ihtilalde bazılarının bağımsızlıklarını ilan ederek namlarına sikke bastırdıkları, ele geçen fermanlarda, ahkam defterlerinde zikredildiği halde, ihtilalin sahipleri kendi namlarına hutbe okuttukları meskûttur"³³.

Bu son sözü ile, Amasya Tarihi yazarı bazı Celali şeflerinin, esas amaçtan saparak, devletten ayrılma (separatiste) eğilimi göstermeye başladıklarını anlatıyor. Akdağ, Karayazıcı ayaklanmasında karizmatik liderliğin nerelere kadar uzandığını bize bu son cümlelerle açıklamış bulunmaktadır. Katip Çelebi de Karayazıcı'ya ait olduğu söylediği Rebiülevvel 1009 (Eylül 1600) tarihli bir "hükm-i hümayun"u aynen kaydetmektedir³⁴.

Celali hareketi köylü temeline dayalı bir sosyal hareket olarak karşımıza çıkarken gerekçelerini de birlikte zikretmiş bulunuyoruz. Sosyal hareketler sosyolojisi alanında yapılacak daha sistematik araştırmalar ve belgeler bu görüşümüzün gerekçeleri için önemli ip uçlarını ortaya koyacaktır.

Şimdiki durumda, Celali hareketleri modern sosyoloji açısından tarihimizin belirli bir kesimini kapsayan sosyal hareketlerin zengin kaynaklarını ortaya koymaktadır. Osmanlı toplum yapısının merkezi yönelim açısından bölük-pörçüklüğü çevrenin güçlü kalmasını sağlamış, bu durum giderek, merkeze çevrenin yüklenmesi diyebileceğimiz olayların tarih sahnesine çıkmasına sebep olmuştur. Bugün de, bu kültür kodlarının belirli sınırlar içinde özelliğini sürdürmesi, doğudaki ayrılıkçı hareketler biçiminde ortaya çıkması aynı çerçeve içinde yorumlanması gereken ip uçlarını ortaya koymaktadır. Bazı dış kaynaklı araştırmacıların, Celali ayaklanmalarını, asker olmak gayesiyle topraktan kopan köylülerin merkeze karşı sürekli ayaklanmaları olarak görmek suretiyle, köylü hareketleri kabul etmemeleri hatalı bir yaklaşımdır³⁵.

³³ Hüseyin Hüsamettin, a.g.e., s.342, 347, 355. Zik. M.Akdağ, a.g.e., s.438.

³⁴ Kâtip Çelebi, Fezleke, c.I, s.128, Zik.M.Akdağ, a.g.e., s.440.

³⁵ Karen Barkey, Milliyet Gazetesi, 28 Haziran 1995, İstanbul.